

Waarvan akte: de jodenvervolgving op papier

De gebeurtenissen van de jaren '40-'45 staan nog steeds volop in de belangstelling. En zolang er mensen in leven zijn die deze tijd zelf meemaakten zal dat ook wel zo blijven. Hun herinneringen vormen een belangrijke bron van kennis. Maar het is van groot belang om het niet altijd even betrouwbare geheugen te toetsen aan documenten die tijdens of kort na de gebeurtenissen ontstonden. Het is de bedoeling van dit artikel om een pijnlijke episode uit de plaatselijke oorlogsgeschiedenis nader te belichten aan de hand van dergelijke bronnen. Deze kwestie, het verwijderen van vrijwel alle inwoners van "Joodschen bloede" uit de gemeente, is uiteraard bij de lezers van dit blad niet onbekend. Het is ech-

ter alleszins de moeite waard om bij een nadere beschrijving van deze deportaties de in officiële stukken neergelegde houding van burgers, diverse ambtelijke diensten en burgemeester mee te wegen.

Administratie

De eerste belangrijke stap in de vervolging van de joodse inwoners van Nederland was de van het overheidspersoneel geëiste niet-jood verklaring. Deze verklaring werd door nagenoeg alle Nederlandse ambtenaren afgegeven. In Abcoude concludeerde burgemeester baron Bentinck op 29 oktober 1940 dan ook dat al zijn ambtenaren een -negatieve- verklaring ter zake hadden afgelegd. Al snel volgden echter verdergaande maatregelen. De Duitse veror-

dening 6/1941 verlangde begin '41 dat een ieder die minstens één joodse grootouder had, dit zou melden bij de gemeente van inwoning. Naar aanleiding van deze maatregel meenden in totaal zeventien inwoners van de beide Abcouder gemeenten tot zo'n aanmelding verplicht te zijn. De gemeente Abcoude-Baambrugge noemt alleen het aantal (12), en de baten voor de gemeentekas (fl. 6,-). In de financiële administratie van Abcoude-Proostdij zijn ook de vijf namen terug te vinden. Zoals die van de civiel ingenieur Henk Krijn. Hij woonde sinds oktober '40 in hotel De Waterlelie, en werkte voor de

Onderscheid tussen de Gemeente Abcoude Proostdij en de Gemeente Abcoude Baambrugge. Het eindresultaat was hetzelfde.

Amsterdamsche Ballast Mij (ABM) aan de autoweg Amsterdam-Utrecht. Ook Krijn haalde een bewijs van aanmelding, maar dit had voor hem kennelijk geen verdere consequenties. In ieder geval schreef het bevolkingsregister hem niet uit. Evenmin kreeg zijn persoonskaart een van de gebruikelijke merktekens en hij werd niet op de zogenaamde 'evacuatielijst' gezet. Uit de gemeentelijke financiële administratie blijkt verder dat hij tussen juli '44 en april '45 meer dan dertig keer naar het gemeentehuis kwam om te telefoneren. Als dit beeld klopt verkeerde Henk Krijn in een zeer uitzonderlijke positie. Zijn moeder en grootmoeder werden in oktober '42 in Auschwitz omgebracht. Hij bleef in Abcoude wonen, en werkte bij de ABM tot hij eind '46 bij een verkeersongeluk in Zeeland om het leven kwam. De notitie 'G I', de aanduiding voor een 'Gemischling' met twee joodse grootouders, kreeg de persoonkaart van Louis Willem de Jong. Hij was een zoon van de architect die onder meer het Tuschinski Theater ontwierp. In de herfst van 1940 was hij aan de Raadhuislaan in Abcoude neergestreken. Maar niet voor lang: 4 juni 1941 wordt hij alweer uitgeschreven naar Amsterdam. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat dit op de laatste dag was dat de joden in Nederland zonder vergunning (en dus zonder enorme rompslomp) mochten verhuizen. Het is onduidelijk hoe het hem verder verging, maar hij overleefde de oorlog. Hij overleed in 1981. Sara van de Kar, in 1894 als Sara Dreesse geboren, kwam in 1934 met haar 16-jarige zoon Elie aan het Kerkplein wonen. Textielhandel Hollandia, opge-

richt door haar neef Martijn Neeter, opende daar een filiaal. In februari '37 vertrok Elie met zijn vader, die de toekomst in Europa met reden somber inzag, naar Zuid-Afrika. Aan de Voordijk ten slotte woonde het echtpaar Goldsmit-Kleerkoper. Goldsmit woonde vrijwel zijn hele leven in Abcoude. Een flink deel van zijn familie, ouders, ooms, tantes, verhuisde jarenlang met enige regelmaat tussen Abcoude en Amsterdam heen en weer. Ephraïm Goldsmit, Rebecca Kleerkoper en Sara van de Kar waren volgens de Duitse verordening 'Volljuden'. Voor Abcoude-Baambrugge is het beeld eveneens redelijk compleet. Van één 'aangemelde' is de identiteit vooralsnog onbekend. Op het adres Hoogstraat 9 woonde sinds begin '40 het vluchtelingengezin Katz. Zij kwamen via Roermond in deze gemeente terecht. De lotgevallen van dit vijf personen omvattende gezin zijn door hun vroegere overbuurmeisje in 1995 uitvoerig verhaald. Aan de zelfde straat woonde Catharina Stuiver, echtgenote van de radiohandelaar Anderson. Daarnaast, op nummer (destijds) 26, dreven de gezusters Goldsmit hun winkel. In de Donkervlietse polder bij Loenersloot wonden sinds oktober '40 de montessori-onderwijzeres Eva Loeb en de koopman Heinz Keijser. Daar vlakbij, aan de Rijksstraatweg, woonde Frida Strupp, die in Duitsland ambts-halve met de denigrerend bedoelde tweede voornaam Sara was opgezaald. De Nederlandse bevolkingsadministratie nam die toevoeging over. De situatie in het land werd

allengs grimmiger. In Amsterdam hadden inmiddels de bekende straatgevechten van februari '41 plaatsgevonden. Naar het schijnt waren veel joden die zich door de daaropvolgende razzia's in de hoofdstad niet veilig meer voelden naar plaatsen in Utrecht uitgeweken. De gemeenten in die provincie kregen daarom opdracht aan hun toegangswegen borden met de tekst "Joden niet gewenscht" of die strekking te plaatsen. Vrijwel alle burgemeesters voerden ook deze maatregel uit. De burgemeester van Utrecht riep zijn collega's op collectief te weigeren, maar hij kreeg alleen zijn Amersfoortse ambtgenoot mee.

Baron Bentinck besteedde het maken van de beledigende borden uit aan verschillende ambachtslui in Abcoude en Baambrugge. Er is geen bijzondere reden om te denken dat deze iets tegen hun joodse plaatsgenoten hadden, of tegen joden in het algemeen. Toch zagen ze kennelijk geen beletsel om aan de vervaardiging mee te werken. Nadat de baron van Rijkswaterstaat toestemming had gevraagd en gekregen werden de borden geplaatst. Er was gelukkig ook oppositie: in de zomer moest er herstelwerk aan worden verricht. Overigens zijn alle zogenoemde bevelschriften, de betalingsopdrachten voorzien van de bijbehorende factuur, met betrekking tot deze borden uit de verder complete administratie verdwenen. Alleen in de gemeentelijke grootboeken zijn deze bedenkelijke transacties nog terug te vinden.

En ondertussen kwam ook de economische wurggreep tot stand. Er trad een verordening

Hoogstraat 30-32. De noordelijke gevelwand van de Hoogstraat omstreeks 1966. Vlnr Garage van Kalmthout - /kapper/sigarenwinkel van Schaick - Voormalig Politiebureau - Radio Kaandorp.

in werking die de registratie van bedrijven van joodse eigenaren regelde. Aan de hand daarvan werd onteigening of liquidatie ter hand genomen. Voor het filiaal van Hollandia viel het doek formeel eind mei '42. "Het filiaal Abcoude, Kerkplein 17 is opgeheven" schreef de Kamer van Koophandel op het betreffende formulier. Lion Neeter, zoon van de oprichter, veranderde dat laatste woord in "gesloten door Overheid wegens Joodsche eigenaar", alvorens te ondertekenen. De filiaalhouder was overigens voor 1 april naar Amsterdam vertrokken. In augustus '43 moest zij naar Westerbork, in januari '44 naar Bergen Belsen. Ook de winkel van de gezusters Goldsmit aan de Hoogstraat viel aan gedwongen liquidatie ten prooi. De winkel was, ondanks de invoering van het Handelsregister in 1921, nooit bij de Kamer van Koophandel ingeschreven. In november 1940 gebeurde dat alsnog, kennelijk uitsluitend om het bedrijf een jaar later *ordnungsgemäß* te kunnen opheffen. De veehandel en

slachtplaats van hun broer aan de Voordijk was door de OMNIA Treuhandgesellschaft op 23 oktober 1941 opgeheven. De gemeente verplaatste de ambtelijke keuringen van vrijbankvlees in de zomer van '41 tijdelijk naar elders.

Verdrijving

Het bleef niet bij *Wirtschaftsentjüdung*. De situatie werd voor de joodse burgers van Nederland snel nijpender. Discriminerende maatregelen volgden elkaar in hoog tempo op. Tegen de tijd dat de deportaties werkelijk op gang kwamen waren De Jong en mevrouw Van de Kar al vertrokken. Op de van gemeentewege opgestelde evacuatielijst stonden uiteindelijk de gezusters Goldsmit, hun broer en schoonzuster, de familie Katz (maar niet de kinderen), mevrouw Anderson, Frida Strupp, Heinz Keijser en Eva Loeb. De laatste twee doken onder en wisten zo te overleven. Mevrouw Anderson kreeg als gemengd gehuwde voorlopig respijt. Voor deze categorie bleek dit uitstel veelal afstel te zijn. De overigen, plus de kin-

deren Katz, werden omgebracht. Frida Strupp vertrok in opdracht van de 'Zentralstelle' -tijdelijk- naar de Pretoriusstraat. De gezusters Goldsmit trokken voorlopig in bij hun getrouwde zuster aan de

Binnenkant te Amsterdam. Met deze zuster en zwager werden zij uiteindelijk eind september naar Auschwitz getransporteerd. Hun broer en zijn vrouw kregen een etage in de Swammerdamstraat aangewezen. Zij werden op 14 september 1942 uit het bevolkingsregister van Abcoude geschrapt. De op 5 september gedateerde aanslag voor de hondenbelasting kwam onbestelbaar op het gemeentehuis terug, zodat het daadwerkelijke vertrek kennelijk eerder plaats had. In februari '43 werden Ephraïm Goldsmit en zijn vrouw doorgestuurd naar Westerbork, om vervolgens op 23 maart naar Sobibor te worden gevoerd. In dit transport bevond zich overigens ook de in 1868 in Abcoude geboren Simon Overste.

In december '42 werden drie inmiddels onbewoonde woningen van gemeentewege onttruimd. Dit waren Hoogstraat 9 (destijds) 26, en Voordijk (destijds) 48. Of dit ingevolge enige opdracht of op eigen initiatief gebeurde is niet duidelijk. In ieder geval werden de goederen opgeslagen op de

zolder van de firma Den Hartogh aan de Kerkstraat. Op 27 augustus waren in de drie percelen de gebruikelijke inboedellijsten opgesteld. Om onbekende redenen kwam de doorgaans zo doeltreffende 'Hausraterfassung' er daarna niet meer aan te pas. De spullen stonden in mei '45 nog steeds opgeslagen.

Afwikkeling

Na de bevrijding stonden de overlevenden voor grote praktische problemen. Bezittingen bleken vaak verdwenen of verkocht, bedrijven opgeheven en handelsvoorraden aan derden overgedaan. Lion Neeter, die aan de Amsterdamsestraatweg was gaan wonen en daar zijn bedrijf nieuw leven inblies, diende requesten tot rechtsherstel in tegen twee collega's. Deze twee, een in Amsterdam en een in Abcoude, hadden de distributiequota van Neeters diverse filialen overgenomen. Dit gebeurde overigens in het hele land met de quota van zo'n 1600 joodse textielhandelaren. Het initiatief hiertoe kwam van Rijksbureau Distex, dat de goederen voor Nederland wilde behouden. De joodse handelaren, die in november '42 collectief hun vergunningen verloren, werden gedwongen hun voorraden onvoordelig te verkopen aan hun 'arische' collega's. Distex bemiddelde hierbij. Een en ander leidde na de oorlog tot een bitter juridisch gevecht, waarin mr. Abel Herzberg de verenigde joodse handelaren vertegenwoordigde. Herzberg velde een hard oordeel over de diegenen die de quota hadden geaccepteerd, en nu weigerden hun benadeelde collega's tegemoet te komen. Uiteindelijk bepaalde de Raad voor het Rechtsherstel eind '46 dat de

'arische' handelaren de op de goederen gemaakte winst aan de oorspronkelijke eigenaren dienden af te dragen. Neeter trok daarop in januari '47 het request tegen zijn collega-plaatsgenoot in. Sara van de Kar keerde niet naar Abcoude terug. Zij woonde tot haar overlijden in 1972 in Amsterdam

Niet alleen handelsvoorraden waren inzet van controversen. Vooral met onroerende goederen van joodse eigenaren waren tijdens de bezetting flinke bedragen gemoeid. In Abcoude had de familie Goldsmit in de vele jaren van hun aanwezigheid enig bezit verworven. Het huis aan de Voordijk was al decennia in de familie. Het winkelpand aan de Hoogstraat was in 1929 aangekocht.

Ingevolge een van de talrijke Duitse verordeningen was het beheer overgenomen door de zogeheten Niederländische Grundstückverwaltung (NGV). De hypotheekbewaarders van de kadastrale noten de overname zonder blikken of blozen in hun registers. De NGV besteedde de verdere verkanseling van dit bezit uit aan een netwerk van Nederlandse, *deutschfreundliche* makelaars. Abcoude ressorteerde onder het Utrechtse kantoor van de Algemene Nederlandsche Beheer van Onroerende Goederen, de ANBO.

Voor het huis aan de Voordijk vond de Utrechtse vertegenwoordiger al snel een kandidaat. Een gewezen werknemer van Goldsmit, die al in september '42 zijn eigen bedrijf in het perceel vestigde, kocht het pand in juli '43 voor fl. 3000,-. Hij woonde er al sinds februari. De koper bezwaarde het pand nog dezelfde dag met een hypotheek, door een plaatse-

lijke veehandelaar verstrekt. Daarnaast bezat Goldsmit, samen met een zuster van zijn vrouw, sinds 1932 een huis aan de Kerkstraat. In dit geval wist ANBO-Utrecht de zittende huurder warm te maken voor aankoop. Deze kocht het pand in april '43 voor fl. 3100,-. Ook deze koper bezwaarde zijn nieuw verworven bezit direct met een hypotheek. Hier was de geldschietter een veehouder uit Weesperkarspel. Voor de goede orde: de opbrengsten van deze en talloze vergelijkbare transacties kwamen bij de NGV en de diverse makelaars terecht. Een aantal van deze makelaars verrijkte zich in korte tijd op ongehoorde wijze. Ruim een jaar eerder was Goldsmit door een verordening inzake landbouwgronden gedwongen ongeveer vier hectare weiland van de hand te doen. Een verderop wonende veehouder kocht deze grond voor fl. 10.000,-. In dit geval was Goldsmit zelf de verkoper, maar daar de zogenaamde Liro-verordeningen al van kracht waren kwamen ook deze opbrengsten hem niet ten goede.

Rachel Kleerkoper, de hierboven bedoelde schoonzuster, overleefde. Met enkele andere leden van de gedecimeerde familie spande zij zich in voor rechtsherstel. Haar ervaringen zijn niet wezenlijk anders dan die van zoveel anderen die de brokstukken bij elkaar probeerden te rapen. Zij begon procedures tegen de kopers van de diverse bezittingen. De kwestie sleepte jaren voort, maar in 1952 kwam het tot een schikking met de kopers van beide huizen. Met de koper van het weiland was in 1950 overeenstemming bereikt. In alle

gevallen kwam het tot een bekrachtiging van de koop, met dien verstande dat de kopers alsnog een bedrag aan 'partij Goldsmit' betaalden. Deze partij moest vervolgens maar zien de oorspronkelijke koopsom van de NGV terug te krijgen. Rond het niet doorverkochte winkelpand aan de Hoogstraat was de kwestie zeer gecompliceerd. De eigenaressen waren dood, evenals alle directe en de meeste verdere familieleden. Het mag een wonder heten dat de betrokken notarissen de draad niet kwijtraakten, maar zij losten de puzzel van de vererving op. Uiteindelijk waren 53 personen, verspreid over vijf continenten, plus een drietal onbeheerde nalatenschappen rechthebbend. Hun aanspraken varieerden van 1/6 tot 1/294.912 gedeelte. In 1966 werd het perceel, tot dan als politiebureau in gebruik, in de beroemde kegelbaan van de Wakende Haan in veiling gebracht. Een plaatselijke neringdoende verwierf het voor fl. 55.000,-.

De familie Katz bezat weinig meer dan hun huisraad. Er waren geen erfgenamen die aanspraak op deze spullen konden maken. De inboedel en de andere roerende goederen werden in november '46 in het Amsterdams Koffiehuis geveild. Bij de vereffening vorderde de gemeente alle gemaakte opslagkosten terug, zoals zij ook deed bij de twee nalatenschappen van de familie Goldsmit.

Noblesse oblige

In delicate kwesties is het zaak niet te lichtvaardig te oordelen. Het staat buiten kijf dat gezagsdragers zich in de oorlogsjaren voor grote moeilijkheden geplaatst zagen. Toch

moeten zij zich juist in moeilijke tijden hun gezag waardig tonen. Daarom past in deze een kritische houding waar het de rol van de burgemeester betreft. De baron bracht het er waarschijnlijk niet slechter af dan het gros van zijn ambtgenoten, maar toch ook niet beter. Het betrof hier een telg uit een oud geslacht, dat al bijzonder lang in diverse vormen van het landsbestuur actief was. Bovendien was hij jurist: de Grondwet en het Landoorlogreglement hadden voor hem boven onrechtmatige Duitse verordeningen moeten staan. Het had hem tot eer gestrekt als hij op zijn minst het meewerken aan de plaatsing van de anti-joodse bordjes had geweigerd.

De vraag dringt zich op of de burgemeester de draagwijdte van wat zich voor zijn ogen had voltrokken wel beseftte. In de rede die hij 10 mei 1945 uitsprak kwam veel van het doorstane leed ter sprake. Maar er viel geen woord over de deportatie van zijn joodse burgers. Blijkens correspondentie met het Beheerinstituut meende de baron dat de familie Katz vanwege de anti-joodse maatregelen uit de gemeente was "weggegaan", een weinig adequate omschrijving van de omstandigheden van hun vertrek. Met betrekking tot de onbeheerde boedel schreef hij: "Waar deze Katz sindsdien niets meer van zich heeft doen hooren, komt het mij gewenscht voor dat het Nederlandsch Beheerstituut de verdere zorgen over dit meubilair op zich neemt." Dit schrijven dateert van 6 februari 1946, als de volle omvang van de vernietiging inmiddels wel gevoeglijk bekend is. In het zelfde schrijven schoof

Bentinck terloops de gemeentesecretaris als beheerder naar voren. En inderdaad werd de secretaris beheerder over het vermogen van (de door de Nederlandse staat overigens als vijandelijk onderdaan beschouwde) Ernst Katz. Te oordelen naar de ter zake dienende documenten heeft hij zich gewetensvol van die lastige taak gekwetend. Bij gebrek aan solide kluisruimte liep hij geruime tijd met de bijbehorende contanten in zijn binnenzak. De secretaris zal het beëindigen van het beheer tegen het einde van 1947 waarschijnlijk als een hernieuwde bevrijding hebben ervaren. De burgemeester ondervond overigens al spoedig na de bevrijding kritiek op zijn doen en laten. In november '45 vond de eerste naoorlogse vergadering van de (niet gekozen) gemeenteraad plaats. Raadslid Blankenstein wilde onder meer het onderduiken van de burgemeester en de vorderingen door ambtenaren ter sprake brengen. De baron meende echter slechts verantwoording schuldig te zijn aan Hare Majesteit de Koningin en aan geen ander, ook niet de gemeenteraad. Of hij deze verantwoording ook aan Wilhelmina heeft afgelegd is niet bekend. Wel schreef minister Beel in april '46 aan de waarnemend Commissaris van de Koningin geen reden voor een zuiveringsmaatregel tegen Bentinck te zien.

Besluit

Dit stukje gaat met betrekkelijk grote stappen door een uiterst complexe geschiedenis heen. Het bedoelt echter aan te tonen hoe onvoorstelbare gebeurtenissen door overheidsinstellingen en bestuurders werden afgehandeld. En

hoe gewone burgers onder plotseling gewijzigde omstandigheden tot beslissingen kwamen, die voorheen -wellicht- onvoorstelbaar waren. Het is goed hierbij te bedenken dat de

betrokkenen vrijwel allen te goeder naam en faam bekendstaande dorpelingen waren. En behoudens de man die de vrijgekomen woning van de familie Katz betrok, speelden plaat-

selijke aanhangers van het nationaal-socialisme in de hier beschreven gebeurtenissen geen enkele rol.

Gertjan Broek

BOTSHOL: de geschiedenis van uitgebleven droogmakingen

deel I

Samensteller dezes is geboren en getogen aan de *Botsholsedwarsweg* te Waverveen. Hij heeft mede daardoor 'wel wat' met Botshol en deelt deze betrokkenheid met vrijwel alle (oud-) inwoners van Waverveen. Dat het hierbij om deel van Abcoude gaat, speelt geen rol. Daarentegen is de interesse bij de Abcoude bevolking voor de Botshol opvallend gering, ik heb dat in een enquête tijdens een wekelijkse markt op het Markvelt moeten vaststellen. Conclusies: 1) bij samengaan van Abcoude met de Ronde Venen, gaat eerstgenoemde gemeente voor de inbreng van minstens 50% van de aardigste mensen zorgen; 2) In Abcoude weet men heel weinig over de Botshol. Voor mij vormt dit een aanleiding om in het vervolg op een eerder Botshol- artikel van Ger van der Most (Angstelkroniek 6, november 2000) nog méér over dit natuurgebied te vertellen, met daarbij de nadruk op het ontkomen aan droogmakingen.

Korte geschiedenis

Gelet op het onderwerp geldt hierbij een beperking tot enkele zaken van voornamelijk geologische aard.

'Bot' c.q. 'Bok' c.q. 'Bo(c)x' vormt naar alle waarschijnlijkheid een persoons- of een diernaam en 'Hol' zou volgens de meeste, elkaar citerende historici een term zijn geweest waarmee in ieder geval in de 18^e eeuw laaggelegen moerasige bodem werd aangeduid. Gelet op de nu nog aanwezige nauwelijks begaanbare rietvelden zou dat een plausibele verklaring kunnen zijn. Edoch, in het Middel-Nederlands heeft het woord 'hol' de betekenis van "diepte van een gracht, sloot of bedding" en het zou dus ook kunnen zijn dat de toevoeging 'hol' alhier betrekking had op een waterweg.

Het Botshol *van nu* komt min of meer overeen met het gebied, dat tot aan in ieder geval de Franse overheersing

als Waveren en ook wel als Klyne polder en nadien ook als Noorderpolder op de kaart stond. Officieel, in waterschapstermen, zou ik het huidige Botshol- gebied tot 1868 als Noorderpolder moeten aanduiden. Tot 1820 vormde de Noorderpolder Noord-Hollands gebied, evenals het aangrenzende Waverveen, of wat er destijds nog van over was gebleven: deze gemeente was omstreeks 1750 reeds voor meer dan 80% uitgeveend. Ruim 25 jaar nadien was Waverveen letterlijk van de kaart verveend, teneinde Amsterdam van turf te voorzien en bestond het Waverveense gebied in feite enkel nog maar uit water (waar op de kaart '*VINKEVEEN*' vermeld staat, had '*WAVERVEEN*' moeten staan). Dat vooral Waverveen en nadien Botshol voor turfleverantie in aanmerking kwam had te maken met hun Noord-

Hollandse status: op de Utrechtse (Stichtse) turf werden forse uitvoerbelastingen geheven.

Nadat Waverveen helemaal 'verwaterd' was, kwam de Noorderpolder vanaf 1777 aan de beurt om door Amsterdam opgestookt te worden. Volgens enkele bronnen zou de verveening tot 1793 hebben geduurd. Maar afgaande op kaarten zou in 1809 deze vorm van energiewinning nog in volle gang zijn geweest. Er zijn ook kaarten uit circa 1850, die het beeld geven van een nagenoeg voltooide verveening van de Noorderpolder en derhalve op het ontstaan van de "Botsholsche plassen".

Naar mijn mening geeft de op deze bladzijde vermelde kaart van J. Kuyper (*uit de Gemeente Atlas van de Provincie Utrecht 1868*) wél een goed beeld van de stand van de verveening op dat moment. Voor de goede orde: